

and the main church. The possibility for the improvement of the environment is studied.

ԱՄՐՈՑ-ԲՆԱԿԱՏԵՂԻ «ՔԱՂԱՔԱՏԵՂ»

Սլավա Սարգսյան

Պատմաբան, հուշարձանագետ

Ամրոց-բնակատեղին գտնվում է Մարտակերտի շրջանի Մաղավուզ գյուղից մոտ 2,5 կմ հարավ-արեւմուտք, Թարթառ (Տրտու) գետի աջ ափի անտառապատ, հարավահայաց, «Սնգրատեղի քար» կոչվող լեռան լանջին: Աշխարհագրական կոորդինատներն N 40 14 27.6, E 46 41 25.4: Ծովի մակերեսույթից բարձրությունը 784 մ է: Այն Արցախ երկրամասի պատմական նշանավոր կենտրոններից մեկն է եղել, որը գոյատևել է գրեթե ողջ միջնադարում եւ հետագա տարիներին, նկատելի հետք թողնելով հայ ժողովրդի Արցախյան հատվածի պատմության մեջ: Այդ մասին վկայում են ոչ միայն այնտեղ գտնվող շինությունները, այլև արեւելա-

կողմ բարձունքում տեղակայված մատուռի եւ այլ հուշարձանների (խաչքար, տապանաքար) արձանագրությունները¹: Չի բացառվում նաեւ բնակատեղիի առկայությունն ավելի վաղ ժամանակներում, որի մասին կարող են վկայել օրինակ, հնավայրի ներկայիս տարածքի հարավ-արեւելյան եզրամասում հողային աշխատանքների ժամանակ պատահականորեն ի հայտ եկած դամբարանները՝ քարարկղային ու կատակոմբային թաղումներով, բնորոշ I-IV դարերին:

XVII-XIX դդ տվյալներով ամրոց-բնակատեղին հիշատակվում է «Քաղաքատեղի»² եւ «Մայրաքաղաք»³ անուններով:

Տեղավայրին անդրադարձած մի շարք հեղինակներ⁴ պատմական աղբյուրներում հիշատակվող «Բերդակուր»⁵ եւ «Կաթողիկոսաքար» (նաեւ Կաթողիկոսասար)⁶ ամրոցները համարում են նույնական, որոնք վերագրվում են ամրոց-քաղաքատեղիին: Որպես հիմք է ընդունվում ոչ միայն Մ. Բարխուտարեանցի հաղորդումը, ըստ որի պատմական այդ տեղավայրը «... մի ժամանակ եպիսկոպոսանիստ աթոռ եղած է»,⁷ այլեւ Բերդակուր ամրոցի՝ Հայոց Արեւելից կողմանց կաթողիկոսության ամառանոց եւ կաթողիկոսարան լինելու իրողությունը,⁸ ինչպես նաեւ՝ «քար»-ի «բերդ» նշանակությունը «Կաթողիկոսաքար» անվան մեջ: Մեր կարծիքով, ընդունելի է այդ մոտեցումը, սակայն մասնակիորեն: Տեղում կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքում հանգել ենք այն հետեւության, որ ի սկզբանե կաթողիկոսների ամառանոց եւ նստավայր

¹ Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 222, Դիվան, Հայ վիմագրության, Եր., 1982, V, էջ 85-96:

² «Քաղաքայ տեղի բերդը» (1724թ.), - П. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века, Москва, 1954, с. 208, «Զրաբերդ բնակավայրի մոտ գտնվող Քաղաքատեղ գյուղում», - А. Иоанисян, Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Ереван, 1947, с. 242, док. 27:

³ Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 222: Առանձին ուսումնասիրողների մոտ պահպանվում է նույնիսկ այն կարծիքը, ըստ որի հնավայրը «Մայրաքաղաք»անունով հիշվում է «սկսած վաղ միջնադարից» (Լեո, հ. 8, էջ 541, ծան. 27՝ Բ. Ուլուբաբյանի), որը, կարծում ենք, հեռու է իրականությունից:

⁴ Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դդ., Եր., 1975, էջ 116, Մ. Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երեւան, 1969, ծան. 4. Առաքելյանի, էջ 289, Ա. Դուլյան, Արցախի եւ Սյունիքի մեկիքական ապարանքները, Երեւան, 2001, էջ 75: Ըստ XIX դարի պահպանված մի ավանդագրույցի, ամրոցը կառուցվել է Վաչագան թագավորի կողմից եւ ծառայել որպես ամառային նստավայր (СМОМПК, XIII, էջ 50, հմմտ. Ա. Դուլյան, նշվ. աշխ., էջ 73):

⁵ Մ. Կաղանկատվացի, նշվ. աշխ., էջ 231, 270, Կ. Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երեւան, 1961, էջ 198 եւ այլն:

⁶ Մ. Գոշ, Կաթողիկոսք եւ դէպք Աղուանից աշխարհին ի մէջ ժԲ դարու, - Դ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 386^ա, հմմտ. Ա. Դուլյան, Արցախի եւ Սյունիքի մեկիքական ապարանքները, էջ 73:

⁷ Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 427, ծան.:

⁸ Մ. Կաղանկատվացի, նշվ. աշխ., էջ 231, 270, Կ. Գանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 198: Հմմտ. Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 116:

կարող էր լինել ոչ թե ներկայիս «Քաղաքատեղին», որտեղ տվյալ ժամանակաշրջանի շինությունների հետքեր կամ հնագիտական նյութեր ի հայտ չեն բերվել, այլևս դրա հյուսիսային վերնամասում՝ լեռան գագաթին տեղակայված ավելի հին ժամանակաշրջանին վերաբերող «Սնգրատեղի քար» կոչվող ամրոցը: Վերջինս ավելի ուշ իր մեջ էր ներառել լեռնալանջի ստորոտում գտնվող «Քաղաքատեղին», որն առաջին հերթին պայմանավորված էր տարածքի հարմարվետությամբ (շրջափակված է լեռներով, գտնվում է գրեթե անտեսանելի տեղավայրում, ապահովված է ջրով եւ այլն): Նշենք նաեւ, որ «քար» անվանումներ ունեցող ամրոցները չեն կարող վերաբերել ծորակներում կամ լեռնալանջերին տեղակայված ամրությունների, դեռ ավելին, այնպիսի պաշտպանական շինությունների, որտեղից տեսանելի չեն այլ ամրոցներ: Դա տվյալ դեպքում վերաբերում է «Քաղաքատեղին», որտեղից ոչ մի արտաքին ամրոց, այդ թվում մոտ 2 կմ հարավ-արեւմուտք գտնվող նշանավոր Ջրաբերդ տեսանելի չէ: Կաթողիկոսների ամառանոց-նստավայրը չի կարող անպաշտպան ու անվտանգ տեղավայրում գտնվել: Բերդակուր (Բերդաքար), Կաթողիկոսաքար եւ «քար»-ով այլ ամրոցները ստուգաբանորեն վերաբերում են լեռնային բարձունքների, որտեղից տեսանելի են մոտակա պաշտպանական հանգույցներն ու դիտակետերը, այդ թվում՝ մասնավորապես Ջրաբերդ ամրոցը: Ահա թե ինչու նույնական դիտարկվող վերոհիշյալ երկու ամրոցները չեն կարող անմիջականորեն առնչվել «Քաղաքատեղի» ամրոց-բնակատեղիի հետ, բայց գտնվելով մերձակայքում՝ այսպես կոչված «Կաթողիկոսասար» լեռան վրա, ըստ էության ամրոց-բնակատեղիի հետ պատմական զարգացման որոշակի ժամանակաշրջանում մի ամբողջություն էին կազմում, որն էլ հանգեցրել է աղբյուրներում հիշատակվող այդ ամրոցների եւ «Քաղաքատեղիի» նույնականությանը ուսումնասիրողների մոտ:

Ամրոց-քաղաքատեղին առաջին անգամ ներկայացրել է տեղագրող Ս. Ջալալյանը¹, հետագայում, ավելի հանգամանորեն՝ Մ. Բարխուտարեանը՝ մանրամասն նկարագրելով տեղում եղած շինությունների մեծ մասը: Այն դիտվում է որպես Ջրաբերդ գավառի մելիքանիստ

¹ «Է աւերակ տեղի քաղաքի ի դժուարակոխ ծորամիջի, յորում են աւերակք բազմաց տանց եւ մեծամեծ ապարանից, ի սմա է պալատ քաջագոր իշխանին Մէլիք Աղամայ կառուցեալ սրանչելի ձեւակերպութեամբ, զորորով է արուարծան ընդարծակ ի պահպանութիւն նորին, ի վեր քան զայս պալատ է սագածեւ մատուռ կառուցեալ ի թուին Հայոց ՉԹ ծեռամբ խուռումայ եւ եղբօրն Վահրամայ շահին...»: (Ս. Ջալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան, Ա, Տիփլիսիս, 1842, էջ 177):

բնակավայրերից մեկը, իսկ տարածքում գտնվող ապարանքը՝ վերագրվում Մելիք Ադամին (XVIII դ), որը նորոգել է կանխավ եղած այդ շինությունը¹:

XVIII դարի սկզբին սխնախների ազատագրական պայքարի ժամանակաշրջանում եւ դարի կեսերից հետո, Մելիք Ադամի իշխանության օրոք Քաղաքատեղին մոտակա Ջրաբերդ ամրոցի հետ միասին ազգային անկախության պայքարում համախոհ Ջրաբերդ-Գյուլիստան միացյալ գավառի ու ռազմաքաղաքական միավորման կենտրոնն էր, կապված այդ պայքարի մյուս օջախների՝ Գյուլիստանի բերդի, Երիցմանկանց եւ Եղիշ առաքյալի վանքերի, Մոխրաթաղի, Թալիշի ապարանք-ամրոցների եւ այլ պաշտպանական ամրությունների հետ²:

Մելիք Ադամի իշխանության հզորացումը նկատելի էր հատկապես XVIII դ 70-ական թվականներից հետո ընկած ժամանակահատվածում, երբ նա եւ Գյուլիստանի Մելիք Հովսեփը իրենց հպատակներով, Շուշիի Իբրահիմ խանի հորդորանքով 1767թ. Գանձակի մոտերքից վերադառնում են իրենց հայրենի տիրույթները³: Ըստ էության այդ ժամանակաշրջանում էլ (1767-1783թթ.) իրականացվել էր ապարանքի եւ այլ շինությունների վերակառուցումը, մանավանդ-որ Մելիք Ադամին վերագրվող Մոխրաթաղի ամրոց-ապարանքը եւս կառուցվել է նույն ժամանակահատվածում (1771թ.)⁴:

Այսպիսով, 1724թ. տվյալներով հիշատակվող «Քաղաքայ տեղի բերթը» ամրոց-քաղաքատեղիի բերդածեւ ապարանքն է, որը մելիքական շինության մնացորդների վրա վերակառուցվել-լրացվել է XVIII դ. 20-ական թվականներին, իսկ դարի կեսերից հետո նորոգվել եւ դարձել Մելիք Ադամի նստավայրը:

¹ Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 223-224: Հիմք ընդունելով Ս. Զալալյանցի եւ Մ. Բարխուտարեանցի տեղեկությունները, Րաֆֆին նույնպես գրել է, որ «Մելիք Աթանը իր բնակության համար նորոգեց քաղաքատեղ կամ Մայրաքաղաք կոչված ավերակների մոտ մի հողակապ պալատ, որի մեջ տասներկուերորդ դարու վերջերում բնակվում էր խաչենի եւ Շամբորի իշխան Վահրամ շահը» (տե՛ս Երկերի ժողովածու, հ. 10, Երեւան, 1964, էջ 171):

² П. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа, с. 226-228. – Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, сборник документов. Т. II, часть I, Ереван, 1967, с. 113, 282-283: А. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение..., с. 15-42, М. Нерсисян. Из истории русско-армянских отношений, գիրք արաջին, Ереван, 1956, էջ 50, 256. Ղարաշրջանի պատմական իրադրության մասին, տե՛ս նաեւ՝ Րաֆֆի, Խամսայի մելիքություններ, հ. 10, Երեւան, 1964, էջ 161-382, Լեո, հ. 3, գիրք Բ: Հմմտ. Ա. Ղուլյան, Ռ. Աբգարյան, Արցախի քաղաքատեղ բերդավանդ, ՊԲՀ, 1988, N 1, էջ 148-149:

³ А. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение..., էջ 17, М. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений, էջ 50, 112-113, հմմտ. ՊԲՀ, 1988, N 1, էջ 149:

⁴ Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 218, Դիվան, V, էջ 94:

Կառուցվածքը¹: Ամրոց-քաղաքատեղին զբաղեցնում է մոտ 50 հա տարածություն: Տեղանքը արելելքից արեւմուտք ամբողջությամբ թեքադիր է: Արելելակողմ վերջնամաս է դիտվում հնավայրի ամենաբարձրադիր վայրում գտնվող, ներկայումս ավերակված մատուռ-եկեղեցին եւ գերեզմանոցը, իսկ արեւմտյան կողմում՝ քաղաքատեղիին հարող լեռները: Երկու կողմերում էլ տեղակայված են մեկական երկհարկանի բուրգ-աշտարականներ, որոնց Մ. Բարխուտարեանցն անվանում է դիտարաններ²: Վերջիններս, գրեթե կենտրոնական մասում տեղակայված ապարանքի եւ հյուսիս-արեւմտյան եւ հարավ-արեւմտյան կողմերում գտնվող «Եռաբուրգ» եւ «Կախաղան» կոչվող ամրությունների հետ միասին կազմել են ամրոց-քաղաքատեղիի հիմնական ու անմիջական պաշտպանական հանգույցները³: Թեքադիր տեղանքի սուղ հնարավորություններից ելնելով, ամրոց-բնակավայրի ամբողջ տարածքում բնակելի ու տնտեսական շինությունները կառուցվել են անկանոն դասավորվածությամբ: Դրանց մեծ մասը հիմնովին կամ մասնակիորեն ավերված է, շրջափակված ծառերով, մացառուտներով: Նույն անխնամ վիճակում է գտնվում նաեւ Քաղաքատեղիի երկայնական առանցքը կազմող հարավ-արելելքից հյուսիս-արեւմուտք ձգվող միակ ճանապարհը՝ կից արահետներով:

Ամրոց-քաղաքատեղին ունեցել է երկու հիմնական մուտք. «... արեւմտեանն՝ խոր ծորին ստորոտովն, որ համարեա թե հպած է Թարթառ գետի աջ եզերքին, իսկ արելելեան կողմի մուտքն նույն ծորի վերի ծայրովն: Երկու մուտքերն ամրապնդուած է եղել քարուկիր պատով, որք քանդուած են այժմ: Իսկ մնացեալ կողմերն բնութենաստեղծ եւ անմատչելի ամրութիւններ են, այս է բարձր վիմահերձ եւ քարաժայռ քերծեր են եւ ահարկու ծորեր»⁴:

Հնավայրում պահպանվող շինություններից ուշագրավ է հատկապես իշխանական ապարանքը՝ կառուցված կիսակլոր բուրգեր ունեցող հենապատնեշով ստեղծված արհեստական դարավանդի վրա (չափերը՝ 23,3

¹ Մեր ժամանակներում ամրոց-քաղաքատեղիի հանգամանալից ուսումնասիրությունը կատարել են Ճարտարապետ Արտակ Ղուլյանն ու Ռաֆիկ Աբգարյանը (տե՛ս վերը նշված աշխատությունները):

² Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 222-223:

³ ՊԲՀ, 1988, N 1, էջ 150:

⁴ Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 222: Խոսքը ծորի երկու կողմերում տեղակայված եւ ամրոց-բնակատեղի տանող հավանական անցուղիները փակող պարսպապատերի մասին է, որոնց մնացորդները պահպանվում են հատկապես ծորի արելելյան հատվածում, որտեղ ի դեպ կատարված հողային աշխատանքների ժամանակ ի հայտ են բերվել նաեւ կավե խողովակներ, որը ցույց է տալիս, որ ամրոց-քաղաքատեղիի ջրամատակարարումն ըստ էության եղել է նաեւ այլ վայրերից:

x 36,5 մ), ինչի շնորհիվ շրջապատի նկատմամբ իշխող դիրք է գրավում¹: Հյուսիս-արեւելյան կողմից կառուցված հենապատի շնորհիվ, այն գրեթե աննկատ է: Հորինվածքով վերաբերում է XVIII դ. եւ վերագրվում Մելիք Ադամին: Պատերը շարված են անկանոն ու մանր տեղական, դեղնա-նարնջագույն, որձաքարերով ու կրաշաղախով (հաստությունը՝ 0,8-0,9 մ):

Ըստ Մ. Բարխուտարեանցի, «շինութեանս գետնայարկն ծառայած է միայն տեղի գառիվայր դիրքը հարթելու, վերնայարկում կայ տասնեւիինգ սենեակ, ընդարձակ դահլիճ, խոհանոց, երկու պատշգամբ: Գեղեցկաձեւ տաշուած եւ նախշած ճակատակալ քարեր ունին վառարաններն (բուխարի)»² Արեւելակողմի չորս սենյակները միաչափ են (4 x 7 մ), հպված լանջին եւ ազատ լայնական ճակատներում ունեն մեկական մուտք: Այս սենյակների դիմաց, արեւմտյան դարավանդադաճերին կան դեպի բակ ուղղված եւս չորս միաշարք սենյակներ, որոնցից պահպանվել է միայն բակահայաց ընդհանուր պատը՝ մուտքերով, որմնախորշերով, լայնական պատերի մնացորդներով, իսկ ծորահայաց ճակատամասը փլվել է դարավանդի բրգավոր հենապատնեշի հետ³: Նախամուտքերն ու սենյակները եղել են փայտածածկ: Հորինվածքային միասնականությամբ համակառույցի այս հատվածում նախամուտքերի արեւմտակողմյան երկու եւ ծորահայաց չորս սենյակները ներքին հարդարանքով ավելի վայելուչ են ու հանդիսավոր, քան լանջամերձ չորս սենյակները. պատերը հագեցած են համաչափ դասավորված ու լայն որմնախորշերով եւ ունեցել են լայն պատուհաններ ծորահայաց ճակատի ողջ երկայնքով⁴: Բացի այդ, հատկանշական է, որ ապարանքի արեւելակողմ վերին եզրային սենյակի գետնահարկում փորված է անցք-գաղտնուղի, որը դուրս է գալիս դարավանդի բրգավոր պարսպապատի տակից բացված մուտքով:

Ապարանքի XVIIդ. շինությունների խումբը կազմում է վերոհիշյալի շարունակությունը: Այն բաղկացած է նախասենյակից՝ կից երկու փոքր գետնահարկ խցերից, երկու այլ սենյակներից եւ խորշաձեւ բաժանմունքով դահլիճից (չափերը՝ 3,7 x 7,45 մ): Հին ու նոր կառուցամասերի դիտարկումներից պարզվում է, որ հնավանդ ապարանքից մնացած

¹ Ա. Ղուլյան, նշվ. աշխ., էջ 79:

² Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 223-224:

³ Ա. Ղուլյան, նշվ. աշխ., էջ 79:

⁴ Նույն տեղում:

շինություններին XVIII դ. սկզբում ավելացված ներքին բակով գերանա-ծածկ սենյակները համակառույցի բնակելի մասն են կազմել, իսկ մելիքական ընդունարան-դահլիճը մնացել է նախկինը՝ խորշածեւ թաղածածկ դահլիճը՝ հանդիսավոր, լայն ու կամարավարտ բացվածքներով ուղղված դեպի բերդավան ու Թարթառի գեղատեսիլ ձորը: «Քաղաքատեղի» դղյակ-ապարանքն իր երկու շինարարական շերտերով, հատակագծային ու ծավալատարածական հորինվածքներով եւ կառուցելակերպով դարաշրջանին խիստ բնորոշ պալատական ու ամրաշինական կառույցների համադրությամբ ստեղծված ու մեզ հասած եզակի հուշարձան է¹:

Ապարանքի մոտ, դեպի արեւելք ձգվող ժայռալանջի թեքության վրա տարածվում են ախոռ-ծիանոցի ավերակները (չափերը՝ 4,1 x 23,9 մ): Մուտքը արեւմտյան կողմից է: Շինությունն ուղադրավ է մուտքի եւ լանջին հաված հյուսիսահայաց պատերին 18 կամարակապ որմնախորշերով՝ նախատեսված ձիերի կայանման ու կերակրման համար: Զիանոց-ախոռից արեւմուտք պահպանվում է մի կիսավեր շինության՝ ձիապանների սենյակը:

Ապարանքից հյուսիս-արեւմուտք, լեռնալանջին տեղակայված է մեկ այլ շինություն (ներքին չափերը՝ 10 x 5,5 մ), որի պատերը պահպանվում են մինչեւ 2,5 մ բարձրությամբ: Բաղկացած է երկու կցակառույց սենյակներից: Շինության հարավային պատը՝ տեղադրված ժայռազլխին, անկյունային աշտարակածեւ կլոր վերջույթներով, արտաքուստ առանձնացված ամրոց-ապարանքի տպավորություն է թողնում՝ որոշակիորեն նմանվելով մերձակա «Եռաբուրգ» կոչվող ամրոցատիպ շինությանը:

Ամրոց-բնակատեղիի ուղադրավ շինություններից է նաեւ ներկայումս գրեթե ամբողջությամբ ավերակված վիճակում գտնվող բաղնիքը՝ բաղկացած երկու հիմնական կից սենյակներից: Համեմատաբար բարվոք վիճակում է գտնվում հարավահայաց ժայռին հաված շինությունը (2,7 x 2,8 մ չափերի), որն ըստ էության ծառայել է որպես լողարան: Ծածկը չի պահպանվում: Ըստ ուսումնասիրողների², այն տաքացվել է հնուց հայտնի սյունիկների վրա բարձրացված հատակի եւ խողովակավոր պատերի միջոցով՝ հնոցից մղված տաք օդով ու ծխով: Զրամատակարարումը եղել է բաղնիքից հյուսիս-արեւմուտք, վերնամասում գտնվող

¹ Ա. Ղուլյան, նշվ. աշխ., էջ 81:

² ՊԲՀ, 1988, N1, էջ 161:

«Շռշռան» կոչվող աղբրից, որտեղից ջուրը կալե խողովակներով բերվել է բաղնիքի հյուսիսային վերնամասում կառուցված ջրամբարը, այնտեղից ուղորդվել բաղնիք:

Քաղաքատեղին իր բուն տարածքում՝ շրջագծով եղել է պաշտպանված մի շարք պաշտպանական շինություններով ու ամրոց-դիտակետերով:

Հարավ-արեւմտյան ծորակում «Կախաղան» կոչվող ամրոցի ավերակներն են՝ շուրջ 600 քառ. մ տարածքով (չափերը՝ 20 x 30 մ), որի պատերը շարված են տեղական անմշակ քարերով ու կրաշաղախով՝ ամրացված միաստիճան, երկաստիճան եւ եռաստիճան աշտարակածեւ ելուստներով, 4-7 մ բարձրությամբ: Տարածքը հիմնականում հարթ է, արտաքուստ թերակղզու տպավորություն է թողնում: Այն մեծավմասամբ, հատկապես հարավ-արեւմտյան եւ հյուսիսային հատվածներում շրջափակված է 15-25 մ բարձրությամբ ժայռապատնեշներով: Ունեցել է արեւելյան կողմից բացվող մուտք, որ այժմ հարակից պարսպապատով ավերակված է:

Հնավայրից հյուսիս-արեւմուտք, ճանապարհի արեւելակողմ թեքադիր լանջին պահպանվում են 9,3 x 10,3 մ չափերի, ներքուստ քառանկյուն հատակագծով «Եռաբուրգ» կոչվող շինության ավերակները: Մուտքը արեւմտյան կողմից է: Պատերը շարված են տեղական անմշակ որձաքարերով ու կրաշաղախով, որոնց հաստությունը մինչեւ 1 մ է:

Ուշագրավ են շինության հարավ-արեւմտյան եւ հարավ-արեւելյան անկյունների եւ հարավային պատի կենտրոնական մասում տեղակայված աշտարակները: Մ. Բարխուտարեանցի նկարագրությունից պարզվում է, որ դեռեւս XIX դ. վերջերին ամրոցը բարվոք վիճակում է եղել. «Հյուսիսային դիտարանի մօտ կայ մի մեծ շինութիւն, որ իւր արտաքին կողմում ունի երեք բուրգ, մեջ տեղում տասն մետրաչափ բարձր քարուկիր սիւն եւ երկու մեծ սենեակներից բաղկացած շինութիւն: Այս է ամենից աւելի հնութիւնն, որ կարծես թէ իւր ամրագին կազմուածքովն ներկայացնում է տեղիս հին իշխողի բնակարանը, որ ունի եւ բնութեան հրաշալի տեսարան»¹:

Ամրոց-քաղաքատեղիի շինությունների շարքում առանձնահատուկ տեղ են գրավում հնավայրի հյուսիս-արեւմտյան եւ հարավ-արեւելյան եզրամասերում տեղակայված բուրգ-աշտարակները:

¹ Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 223, հմմտ. ՊԲՀ, 1988, N1, էջ 158:

Հյուսիս-արեւմտյան աշտարակը, որն ըստ էության ծառայել է որպես պահակակետ-դիտակետ, տեղադրված է Քաղաքատեղիի բուն տարածքից առանձնացված, բարձրադիր մի հարթակի վրա: Կիսավեր է, պահպանվում է մինչեւ 6 մ բարձրությամբ: Աշտարակը երկհարկանի է՝ կառուցված անմշակ որձաքարերով ու կրաշաղախով՝ երեսպատված սրբատաշ բաց դարչնագույն քարերով, որոնք ներկայումս չեն պահպանվում (հանվել են խորհրդային ժամանակներում): Առաջին հարկը հավանաբար ծառայել է որպես պաշտպանների հանգստի սենյակ, իսկ երկրորդ հարկը՝ դիտակետ՝ պաշտպանության տակ առնելով Քաղաքատեղիի տվյալ հատվածի մատույցները: Աշտարակի արեւելյան հատվածը, մինչեւ 3,5 մ լայնությամբ քանդված է: Առաջին հարկի թաղի մի մասը չի պահպանվում, իսկ երկրորդ հարկի ծածկն ամբողջությամբ ավերակված է: Շինության առաջին հարկն ունի ներքուստ քառակուսի հատակագիծ՝ հյուսիս-արեւմտյան կողմից բացվող մուտքով եւ դեպի դուրս նեղացող երկու պատուհաններով, որոնք բացվում են աշտարակի հյուսիսային եւ արեւմտյան պատերից: Վերին հարկը հատակագծում ութանկյուն է, ունի երկու պատուհան, որոնք բացվում են հյուսիսային եւ հարավային պատերից:

Մյուս աշտարակը տեղակայված է ամրոց-քաղաքատեղիի հարավ-արեւելյան եզրամասում՝ առանձնացված տեղավայրում: Այն նույնպես երկհարկանի է, նույնատիպ, մինչեւ 6 մ բարձրությամբ: Արտաքին սրբատաշ քարերը գրեթե ամբողջությամբ հանված են: Երկրորդ հարկի ծածկը չի պահպանվում: Աշտարակն արտաքուստ կլոր է, որը ստորին հատվածում եզրափակվում է գետնից ոչ այնքան բարձր քառանիստ ծավալով: Առաջին հարկը ներքուստ ունի խաչաձեւ հորինվածք (չափերը՝ 4,9 x 5,2 մ): Պարագիծը 14 մ է: Չորս քառանկյուն հենախորշերով (խաչաթելերով) պարփակված կենտրոնական տարածությունը պսակված է գմբեթով:¹ Գլխավոր մուտքը հարավ-արեւելյան կողմից է, հյուսիսային կողմից բացվում է երկրորդ մուտքը: Ըստ էության ունեցել է երկու լուսամուտ, որոնցից մեկը բացվում է արեւմտյան խաչաթելից: Երկրորդ հարկը դրսից եւ ներսից բոլորակ է: Տրամագիծը շուրջ 5 մ է: Այստեղ պատուհանները բացվում են հարավային, արեւելյան եւ արեւմտյան կողմերից, իսկ մուտքը՝ հյուսիսից:

Դիտակետ-աշտարակի մոտ, հյուսիսային վերնակողմում՝ հաված հարավահայաց լեռնալանջին, գրեթե ամբողջությամբ պահպանվում է մեկ այլ ուշագրավ շինություն՝ ըստ էության ամրոցի պահապանների կա-

¹ Նույն տեղում, էջ 159:

ցարանը՝ ներքուստ թաղակապ եւ կենտրոնից բացվող երդիկով: Կացարանն ունի քառակուսի հատակագիծ (չափերը՝ 4,6 x 4,6 մ): Ծածկը հողաշեն է՝ կրաշաղախով, ներսում կան խորշ-պտրիհաններ:

Այսպիսին է ընդհանուր առմամբ «Քաղաքատեղի» ամրոց-բնակատեղիի համառոտ նկարագիրը:

Ստուգաբանություն: Մեր կարծիքով «Մայրաքաղաք» տեղանվանումը ուղղակի իմաստով (որպես մայրաքաղաք) բացատրելը տվյալ դեպքում ճիշտ չէ, անկախ նրանից տեղավայրը եղել է իշխանանիստ կամ մելիքանիստ, թե՛ ոչ: Տեղացիների մոտ անվանումը շրջանառվում է «Մայրամքաղաք» (Մարիամքաղաք) տարբերակով, որը չի հակասում պատմական զարգացման օրինաչափություններին եւ, մասնավորապես, ամրոց-բնակատեղիի՝ որպես Հայոց Արեւելից կողմանց հոգեւոր կենտրոն լինելու իրողությանը (հմմտ. «Թագավորի աղջիկ» կամ «Սբ. Մարիամ» կոչվող սրբատեղի-գերեզմանոց ամրոց-քաղաքատեղիից 250-300 մ հյուսիս-արեւելք): Ի դեպ, մասնավորապես XIX դ. տեղագրողների եւ հետագա առանձին հեղինակների գրվածքներում «Մայրաքաղաք» է կոչվում նաեւ նույն՝ Թարթառի գետահովտի Վաղուհաս գյուղի վանքը, որը դարձյալ տեղացիների մոտ շրջանառվում է «Մայրամքաղաք» տարբերակով, որը նույնպես «հնում եղել է նշանավոր, երբեմն՝ եպիսկոպոսանիստ»¹ ու գրչության կենտրոններից մեկը:

Այսպիսով, կարծում ենք, որ մասնավորապես XIX դ. տեղագրող Մ. Բարխուտարեանը (որից օգտվել են հետագայի այլ ուսումնասիրողներ) գոնե այս երկու տեղավայրերի նկատմամբ ցուցաբերել է սուբյեկտիվ մոտեցում՝ Մարիամքաղաքը դարձնելով Մայրաքաղաք՝ անտեսելով սերնդե-սերունդ ժողովրդի մեջ շրջանառվող այդ երբեմնի նշանավոր հոգեւոր կենտրոնների անվանումները:

Резюме

Статья посвящена исследованию истории и этимологии одного из средневековых центров исторического Арцаха- крепости-поселения “Кахакатех”. В письменных источниках XVII-XIX вв. крепость упоминается под наименованием “Кахакатех” и “Майракахак”. Автор,

¹ Շ. Սկրտչյան, *Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Երեւան, 1985, էջ 57:*

основываясь на исторических источниках, считает, что истинное наименование крепости „Мариамкахак”.

Summary

The article is devoted to the study of the history and etymology of one of the Medieval centers of historical Artsakh – the fortress-settlement “Qaghaqategh”. In the written sources of XVII –XIX ages the fortress is named “Qaghaqategh” and “Mayraqaghaq”. Basing on historical sources, the author considers the true name of the fortress to be “Mariamqaghaq”.

ԱՐՑԱԽԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՕՏԱՐԱՑՄԱՆ ԵՎ ՅՈՒՐԱՑՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՂՐԵՋԱՆԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Վարդգես Սաֆարյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ԱրդՀ

Արցախի պատմությունն ու մշակույթը հայ դարավոր պատմության ու մշակույթի անբաժանելի մասն են կազմում:

Խորհրդային տարիներին, «լենինյան ազգային քաղաքականության հաղթանակի» պայմաններում դարաբաղյան թեմատիկան արգելված էր հայ գիտնականների համար: Գոյություն է ունեցել չգրված մի օրենք՝ շրջանցել Ղարաբաղի թեման¹: Այս միտումը հատկապես վառ արտահայտվել է 1930-1950-ական թվականներին, երբ Արցախը ներկայացվում էր որպես «եղբայրական Ադրբեջանի անբաժանելի մաս»²: Սակայն 1960-ական թվականների կեսերից սկսած, երբ Արցախի պատմության ու մշակույթի ադրբեջանական «մեկնաբանությունը» սպառնում էր վերածվել Ադրբեջանական ԽՍՀ և ի մասնավորի Լեռնային Ղարաբաղի հայաթափու-

¹ Այս կապակցությամբ խորրդանշական է Ս.Լիսիցիանի մենագրության ճակատագիրը. որը գրված լինելով 1920-ան թթ. տպագրվել է միայն 1981 թ.

² Тер-Григорян Т. И. Нагорно-Карабахская автономная область. Известия АЗФАН СССР, N 4, Баку, 1939, с. 13-22; Вартапетов А. С. Очерк жилищ и строительных кадров Нагорного Карабаха // Тр. АЗФАН СССР, вып. 25, Баку, 1936, с. 99-119.